

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

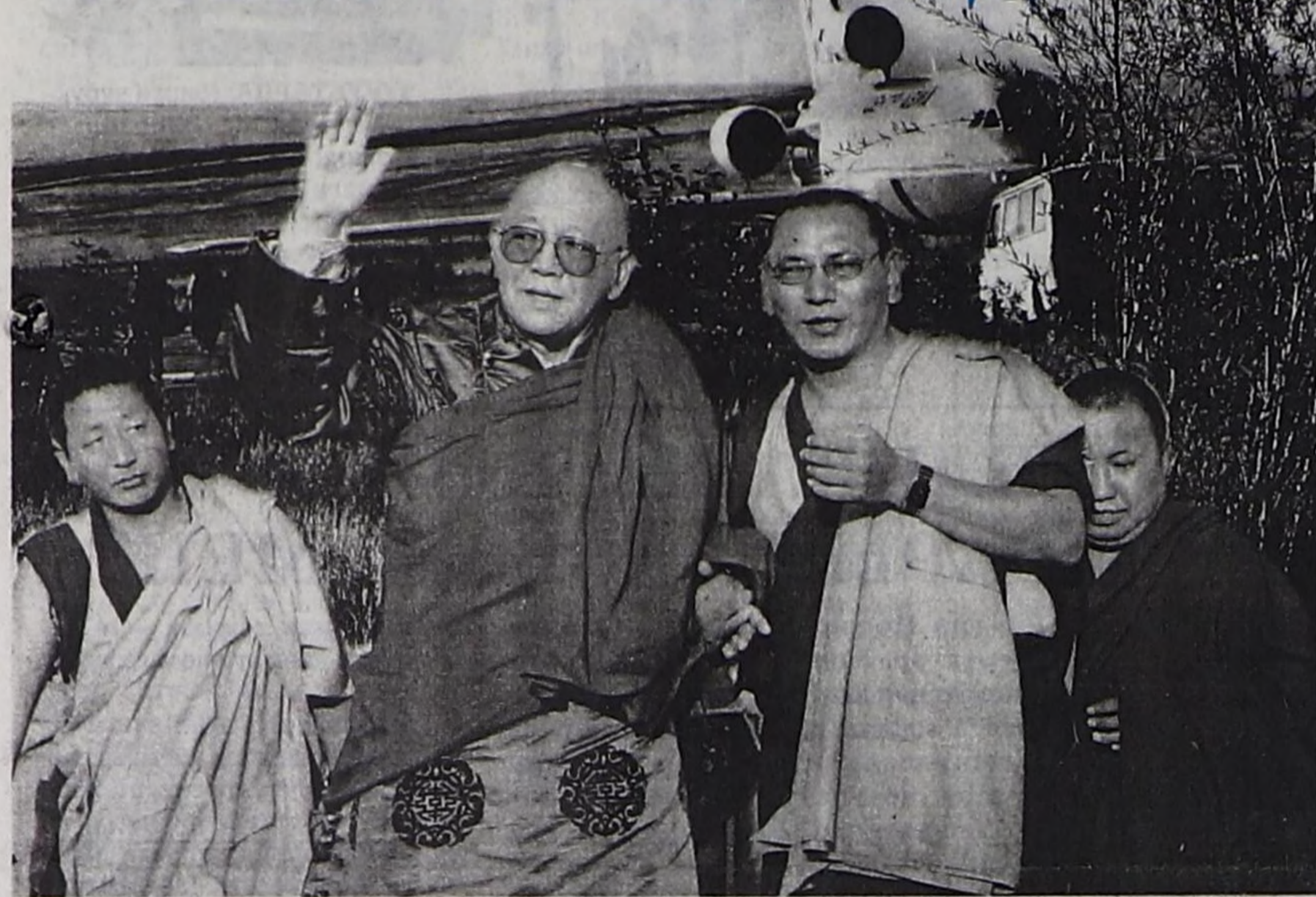
1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 118 (16728)

2003 чылдың
СЕНТЯБРЬ 16,
вторник

Ат салган шагы 18.30
Садар өртээ 3 рубль.

ЫДЫКТЫГ БАШКЫНЫ ҮДЭЭН

Сентябрь 15-ге Кызыл хоорайның аэропортундан Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудуктуну Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак, ТР-ниң Чазааның канцеляриязының удуртукчузу Д.Д. Ооржак, Чазак Даргазының шажын айтырыгларының талазы-биле бүрүн эргелиг төлээзи К.Д. Биче-оол болгаш өске-даа Чазак кежигүннери үдээн.

Ыдыктыг Башкы машинадан дүшкеш, самолетка олурары-биле аэропорт бажыңгычче чоруп олурда, ооң кылаштаар оруун дургаар торгу тыва хептерлиг ийи чүс ажыг чүдүкчүлөр холунда чада туткан кадактарлыг үдеп турган. Самолет чоогунда Ыдыктыг IX Богда-Кегээн Чесун Дамба Кудукту Тывага Сарыг Шажынның моон соңгаар улам эки сайзыраарың ийрээп, бүгүдени холу-биле айызап, байырлашкан. Моон соңгаар Тывага кээп, Сарыг Шажынны сайзырадыр ыдык херекке киржирин база аазаан.

Борис ОНДАР.

ШЫҢГЫ КОНТРОЛЬДУҢ ТҮҢНЕЛИНДЕ

Бо чылдың 8 айларының дургузунда Тывага арагадан болгаш ооң суррогаттарындан 243 кижичи хораннаш өлгөн. Эрткен чылдың бо-ла үезинге көөрдө, 22 хуу улуг. Кударанчыг сан-чурагайда Кызыл хоорай мурнуку черни ээлеп турар – маңаа 109 кижичи өлгөн, дараазында Кызыл кожуун – 26.

ТР-ниң Чазаа ук айтырыгны комплекстии-биле шийтпирлеп турар. Арага продукциязының шынарын контролдаары-биле Кызыл хоорайда, Кызыл, Өвүр, Мөңгүн-Тайга болгаш Чеди-Хөл кожууннарда садыг черлерин хынаан, арага садар чөпшээрелдиг 33 садыгның 19-унун чөпшээрелиниң күжүн ара соккаткан. Амдыы дээрзинде республиканың ИХЯ-зы «адрестерни» узуткаарының талазы-биле ажылды дээш чок организа-стап турар. Ындыг чергелиг хемчеглерни тус чер чагыргалары-биле кады чоргузар

ужурлуг чүве болганда, республиканың Чазаа Кызыл хоорайның мэриязынга база Кызыл кожуунун чагырга черинге ук сорулганы шийтпирлээринче байгы күженишкени үндүрерин сүмелээн.

Оон аңгыда республиканың Кадык камгалал яамызы Курсанэпидхайгааралдың Федералдыг төвүн дамчытыр Москва адаанда «Черноголовка» вино-водка заводу-биле харылзааны туткан, ында кижиниң организмге эвээш хора чедирер арага-дары кылыгларын бүдүрериниң технологиязын

ажылдап кылган. Октябрь төңчүзүнге чедир шак ыңдыг технологияны «Саян-Алко» ААН-ге непереди кириери планнаттынып турар.

Тываже кири сөөртүп турар арага продукциязының шынарынга шынгы контрольдү тургусканы бодунуң түднелдерин көргүзө берген: августа республика чергелиг хөй байырлалдар эртсежок, арагадан болгаш ооң суррогаттарындан 17 кижичи өлгөн, эрткен чылын 24 ыңдыг таварылга бүрүткеттинген турган.

Юлия ШЕЛУДЬКО.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың июнь 11-де үндүргени № 323 «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүнненин томуйлаарының дугайында» Чарлыгыга өскерилге

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың Чазак Даргазының 2003 чылдың июнь 11-де үндүргени №323 «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының кежигүнненин томуйлаарының дугайында» Чарлыгыга дараазында өскерилгени кириер:

1. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының составындан Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының, ооң дилээн езугаар,

томуйлааны **Дмитрий Андреевич ПОПКОВТУ** үндүрер.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы
Ш. ООРЖАК

Кызыл хоорай, 2003 чылдың сентябрь 15, №369

Тыва Республиканың Чазаанда

БАШ БУРУНГААРГЫ ТҮҢНЕЛДЕРНИ ҮНДҮРГЕН

ТР-ниң Чазааның сентябрь 10-да болуп эрткен хуралыга Тываның 2003 чылдың январь-августа социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгааргы түднелдерин үндүргөн.

Экономика яамызының дыңнады-биле алырга, бо чылдың сес айларының дургузунда республиканың үлетпүрү 946,7 млн. рубльге продукцияны бүдүрүп үндүргөн, ук көргүзүг эрткен чылдың ол үезиниң деңгелинден 8,2 хуу бедик.

Күрүне секторунун үлетпүр бүдүрүлгелери 57,7 млн. рубльдиң продукциязын бүдүргөн азы 2002 чылдың январь-августка көөрдө, 27,9 хуу хөй. Эң улуг өзүлдени дараазында күрүне бүдүрүлгелери чедип алган: «Тыва даг-дүгү» — 6,9 катап, «Кызылдың дааранынга фабриказы» — 2,1, «Тываның машина тудушкун заводу» — 1,9, «Тыва суй белек» — 1,5 катап.

Республиканың мал ажыл-агыйын сиген-ширбиил-биле хандырары-биле мал чеми белеткээр 185 бригадаларны болгаш звеноларны хевирлеп тургускан. Отчеттүг үе дургузунда бүгү хевирниң ажыл-агыйлары 68411 тонна сигенни сарааттаан, эрткен чылдың ол үезинден 11474 тонна хөй. Өвүр, Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл болгаш Каа-Хем кожууннарда бо ажылды организмге азырааган.

Тарылга шөлдерин Тес-Хем кожуун 4,9 катап, Өвүр — 91 хууга, Эрзин — 86, Кызыл болгаш Чеди-Хөл кожууннар — 61, Чөөн-Хемчик — 32 хууга калбарткан. Республика тарааны ниитизи-биле 28,4 муң тоннаны (2002 чылда — 24,7 муң), картофельди — 31 муң тоннаны (эрткен чылдыңдан 6,7 муң тонна хөй) ажаап алыр деп турар.

2003 чылдың сентябрь 1-нин байдалы-биле алырга, бүгү хевирниң ажыл-агыйларында шээр малдың баш саны 875,5 муң болган, боданы — 114 муң, чылгы — 27,1 муң баш, хаваның ниити

саны 38 муң баш. Көдээниң азырал малының кол хевирлеринин баш саны өспүшаан. Эрткен чылдың ол-ла үезинге деңгээрге, чылгының баш саны 3 хууга, боданың — 3,7, шээр малдың — 7,1, ивиниң — 8,6, куштун — 11,8, хаваның — 69,6 хууга өскөн.

Мыйыстыг бода малдың баш саны Кызыл кожуунда 18,1 хууга, Каа-Хемде — 13,9, Улуг-Хемде — 11,3, Чеди-Хөлде — 10,9 хууга өскөн. Каа-Хем кожуунунда ажыл-агыйларында шээр малдың баш саны 34,9 хууга, Кызыл кожуунда — 21,8, Бай-Тайгада — 21,7, Чеди-Хөлде — 19,8 хууга өскөн. Республиканың барык бүгү кожууннарда хаваның баш саны өзүп олурар. Кызылдың куш фабрикасында куштун саны 74,1 хуу көвүдөп, 56498 баш четкен. Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери мал болгаш куш ээдин эрткен чылдың деңгелинде хевээр садып-сайгарып турар чүве болза, арат-тараачын ажыл-агыйлар ону 1,5 катап көвүдеткен. 690 тонна дүктү бүдүргөн, эрткен чылдың деңгелинге алырга 105 хуу.

Кол капиталче инвестицияларның хемчээли 403,2 млн. рубль болган, эрткен чылдың январь-августун деңгелинден 5,2 хуу хөй. 7,2 муң дөрбөлчин метр чурттаар оран-саваны ажылгалга кириген.

Республиканың хереклекчилер рыногу хөгжүп олурар. Үрүмек садыглаашкының бараан саарылдазы 2002 чылдың январь-августка көөрдө, 10 хуу өскөн. Телевирлиг ачы-дузаның хемчээли 6,7 хууга, амыдырал хандырылга ачы-дуза чедирелгезиниң — 6,4 хууга өскөн.

Чурттакчы чонунун бир кижизинге онааштыр боттуг акша орулгалары 5,3 хуу өскөн.

ДУЖУТ- 2003

Республиканың Чазаа «2003 чылда дүжүт ажаалдазының талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында» доктаалды хүлээп алган.

Бо чылдың күзүндө Тывада бүгү хевирниң ажыл-агыйлары 39,1 муң гектар шөлде тараа культураларын ажаап алырлар азы эрткен чылга деңгээрге, 3,1 муң гектар хөй. Бо шөлдүн 27,7 муң гектары көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларының үлүүнге онаажыр (тараан тарааның 71 хуузу), арат-тараачын ажыл-агыйларының — 6,6 муң гектар, чурттакчы чонун болгаш биче бүдүрүлгелерниң — 4,8 муң гектар. Тарааның дүжүткүрү бир гектардан ортумаа-биле 7,3 центнер болур болза, 28,4 муң тонна тарааны ажаап алыры көрдүнгөн, ыңдыг чүүл 6,4 муң тоннаны дараазында чылга үрезин кылдыр арттырып алыр база 6,5 муң тоннаны мал чөминге ажыллаар арганы бээр.

Дүжүттү ажаап алырынга республиканың тараажыларынга 3,52 млн. рубль ниити түнүг 313 муң литр дизельдиг кывар чүүл, 53 муң литр бензин болгаш 18,3

муң литр чаар материалдар негеттинер. Санаашкын езугаар алырга, республика 288 тараа ажаар комбайннарга херектелдиг. Бөгүнде бары — 242 комбайн.

Тургустунуп келген байдалды өөренип көрөш база дүжүт ажаалдазын өй-шаанда чорудар сорулга-биле «Ресагротехтөп» КУБ-ка 1728 муң, Би-Хем кожуунун «Кызыл тараачын» коллективтиг бүдүрүлгезинге 344 муң рубльди лизинг-биле ап турар комбайнаарының баштайгы дадывырын төлээри-биле эгидилгелиг үндүзүгө үндүрүп бээр шийтпирни хүлээп алган. Кожуун чагыргаларының удуртукчуларыга көдээ ажыл-агый техниказынга артык кезектер чедиреринге «Тываагроснаб» ААН-биле, кывар-чаар материалдарны чедиреринге «Нефрас» КХН болгаш «Белдир» КХН-биле керээлерни чарарын сүмелээн.

Юрий СУЧКОВ.

Ээлчегниң узуну барык 800 метр чеде берди. Ук стадионга ыңча узун ээлчег турганын көрбээн мен, Москва хоорайда В.И.Ленинниң мавзолейинче ээлчег сагындырар болду. Узун ээлчегде чүдүкчүлөр дыка чурумнуг, бичи-даа шимээргешкен кижилер чок. Ээлчээм чедип кээрге, түр хүрээже кирдим. Шил өттүр Мандала дыка-ла чараш көзүлдү. Ак, кызыл, сарыг, кара өңнери дыка тода, чырыткыланп чыдар ышкаш болду. Ооң артында хана долу Калачакра Бурганның чуруун, ортузунда Шакьямуни Бурганның танказын аскап болду. Оларның солагай талакы кыдында Чазактың организастыг комитетиниң "Алдан-Маадыр" аттыг музейден экжелгени Улуг Бурганның хана долу чуруун база аскап. Ол Бурган чуруу Самагалдайга азы Чадаанага та кайы хүрээге турган. Биштиң өгбелеривис анаа чүдүп-тейлеп турганы-ла ылап. Бурганнар

ЧУРУКТАРДА: (бирги чурукта) Калачакра Бурганның өргээзиниң омур-хевири (Мандала), (ийги) чүдүкчүлөр Калачакра Бурганның баарында; (үшкү чурукта) музейден эккел аскап Бурганның чуруу. Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

баарында делгээн янзы-бүрү чараш, эрээн шокар шажын херекселдери долу болду. Даштыгаар үнүп кээримге, ээлчег мырынай дыка узун апарган. Башкылы кирип турда, соондаалары улам немежип турар болду. Шак ыңчаар ээлчегниң узуну кежээге чедир кыскалаван. Ол хүн барык 100 муң кижилер Мандаланы көргөн. Чоннуң төрөөн Сарыг Шажынынга чүдүлге-сүзүү ол хире улуг болган. Борис ОНДАР.

турар болду. Шак ыңчаар ээлчегниң узуну кежээге чедир кыскалаван. Ол хүн барык 100 муң кижилер Мандаланы көргөн. Чоннуң төрөөн Сарыг Шажынынга чүдүлге-сүзүү ол хире улуг болган. Борис ОНДАР.

Сентябрь 12-ниң хүнүнде Кызыл хоорайның "Совет Тываның 5 чыл ою" стадионга Мандала көөр ээлчегге туруп алып дээш даң бажында кээримге, чон шагда-ла 6 шакта-ла чедип келген болду.

Ында ажилдап турар шагдалар: "Элекке чедип келгендир силер, Мандала көрүлдези 9 шакта эгелээр" дээрге-даа, чон таравас болду. Үн улгаттырар микрофон тудуп алган, полковник эргелиг дарга: "Чоннуң чүдүлге-сүзүү аттыг чүве-дир. Дүүн чэс чаап турда безин улус чанмай, чартык хүн иштинде барык кежээге чедир 50 муң ажыг кижилер көргенин санаан бис. Бо хүн оон-даа хей кижилер кээр боор" — деп меңээ хөөредди.

дүкчүлөр дыка чурумнуг, бичи-даа шимээргешкен кижилер чок. Ээлчээм чедип кээрге, түр хүрээже кирдим. Шил өттүр Мандала дыка-ла чараш көзүлдү. Ак, кызыл, сарыг, кара өңнери дыка тода, чырыткыланп чыдар ышкаш болду. Ооң артында хана долу Калачакра Бурганның чуруун, ортузунда Шакьямуни Бурганның танказын аскап болду. Оларның солагай талакы кыдында Чазактың организастыг комитетиниң "Алдан-Маадыр" аттыг музейден экжелгени Улуг Бурганның хана долу чуруун база аскап. Ол Бурган чуруу Самагалдайга азы Чадаанага та кайы хүрээге турган. Биштиң өгбелеривис анаа чүдүп-тейлеп турганы-ла ылап. Бурганнар

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга Ленинградский № 3 соңгулда округундан кандидат Киров Салчакович ДИЛАК

Мен, Дилак Киров Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, дээди эртемениң, Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернаттын директору база катап Кызыл хоорайның Ленинградский №3 соңгулда округундан Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынга бодумнун кандидаттурам идиң үндүрүп, бүрүткелди алдым. Бо округка Кызыл хоорайның кудумчулары: 2-ги Серебрянка, Сарыг-Сепская, Колхозная, Сельскохозяйственная, Спортивная, Песочная, Лесная, Хвойная болгаш Республиканың кирип турар.

Мен, Дилак Киров Салчакович, 1942 чылда төрүттүнген, дээди эртемениң, Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернаттын директору база катап Кызыл хоорайның Ленинградский №3 соңгулда округундан Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазынга бодумнун кандидаттурам идиң үндүрүп, бүрүткелди алдым. Бо округка Кызыл хоорайның кудумчулары: 2-ги Серебрянка, Сарыг-Сепская, Колхозная, Сельскохозяйственная, Спортивная, Песочная, Лесная, Хвойная болгаш Республиканың кирип турар.

Эрткен чылдың декабрь 1-де болган катап соңгулдаарга эн хей бадылаашкынны алдым азы депутат бооп эртеринге 47 бадылаашкын четпээн, харааданчыг чүве, округтуң бүгү соңгукчуларының соңгулда участогунга келир ужурлуг 43 хуузунга 100 ажыг соңгукчулар чедир киришпээнинден соңгулдаар эртпээн деп санаттыган.

Мээң бүгү ажыл-чорудулгамның 21 ажыг чылы чоннуң социал камгалал шугумунга эрткен, программам социал угланышкынныг. Бо хүннерде силерге, соңгукчу бүрүзүнге, ол программа чедер. Ооң-биле таныжып, немеи санал-оналынарны, күзээшкыннерни киририңнери диледим.

Эргим соңгукчулар, Кызыл хоорайдан соңгудар ужурлуг Улуг Хуралдың депутаттары

Бир эвес бо соңгулдаарда мээң кандидаттарамны деткизиңерге, силерниң идегелериниң бүзүредир дээш бар дуржулгамны ажыглап боттандырар мен. Район болгаш Дээди Советтерге соңгудуп чороан аргадуржулгам база бар.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

- Россия Федерациязының Президентизи В.Путин АКШ-тың амгы президентизи Дж. Буштуң адазы, мурнунда АКШ-тың президентизи чоран Джордж Бушту эрткен субботада Сочиге хүлээп алган. Ийи чурттун бүгү талаларга харылзааларын улам быжыглаарының айтырыглары беседага кол черни ээлээн.
- Президент В.Путин Беларуссияның президентизи Александр Лукашенко Сочиге хүлээп алган. Ооң мурнуу чарында Чазак Даргазы М.Касьянов Беларуссияга газты делегей өртээ-биле садарын дыңнаткан турган. В.Путин-биле ужур-жыяшкынның үезинде А.Лукашенко маңа холбаштыр мынча дээн: "Газ өртээнге 120 млн. долларны төлөп болбайн аан, ыңчалза-даа бажыңнарывыс соңгаларын ыяк чылыглаар апар бис".
- Мурнуу Кореяга диргелип

үңгеш, чүс ажыг кижиниң амы-тынын үскөн улуг шуурган улаштыр

- Мурнуу Сахалин таварааш, Камчаткага элээн уржуктарны таварыштырган. Ооң шакта дүргени 150 км ажып турган.
- Ирактың шагдалары ажылче үнмөстөөн. Чылдагааны — Америк шериглерниң соора танааш, 8 ирак шагдаларны боолап кааны болган.
- Швеция крон акшазын евро акшага солуур референдумну дыштаныр хүнде эрттирген. Баш удур меңээден ап көөрге, чоннуң хей кези евро акшаже шилчириң негеп турган, а референдумнуң долу түннели удавас үнер.
- Краснодар крайда "Кубанские казаки-2" деп кинону тыртырып эгелээн. Бо дээрже 54 чыл бурунгаар улуг сонургалды болдурган "Кубанские казаки" деп кинонуң уламчылаашкыны болур. Кол рольдарны назыны дөгүй берген-даа болза, мурнундагы артистер ойнап турар. (Агентилелдер медээлеринден).

"РЕСПУБЛИКАНЫ ЧЫРЫК ЧОК АРТТЫРАРЫН КҮЗЕВЕС МЕН"

Эрткен хүннерде РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң бирги оралакчызы, чуртталга-коммунал ажыл-агыйын харылап турар В.В.Овчинников биле "Россияның чаңгыс аай энергия системазы" акционер ниитилелдин баштаар чериниң даргазының оралакчызының чөвүлекчизи Л.И.Андронов олар келгеш барганнар. "Тываэнерго" ААН-ниң мурнунда тургустунуп келген нарын айтырыгны ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле сайгарып чугаалашканнар.

Олар эн сөөлүнде ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле "Тываэнерго" ААН-ниң коллективиниң ажылдакчылары-биле ажылчын хуралды эрттиргенер. Орта энергетиктерниң келир кышка белеткелиниң дугайында айтырыгны чугаалашканнар. Кызылдың ЧЭТ-те болгаш чылыг четкилериниң шугумунда ажылдарның 80 хуузу кылдынганын демдеглээн. "Тываэнерго" ААН-ни чаңгыс бергедедип турар айтырыг — "Тывакоммунаэнерго" КУБ-туң төлеттинмээн өрелери. Чаңгыс бо чылдың анализинг доктаап көрийн. Январдан августка чедир Тываның хереклекчилери 79,926 млн.рубльдиң электри энергия-

зын ажыглаан, төлээни — 14,543 муң рубль, азы чүгле 18 хуузун төлээн. "Тываэнерго" ААН-ниң мурнунда шийтирилээр айтырыглар көвүдээн. Муниципалитет хоорайның чуртталга фондузунга чылыг бээриниң көрөөзи амга чедир чардынмаан. Энергетиктерниң чугаалап турары-биле алырга, хоорайның чуртталга фондузу келир кышка белең эвес деп турар. Кышка белеткетинмээн чуртталга фондузунга чылыг чедишпейн барып болур, электри энергиясында төлетинмээн өрелерге хамаарыштыр ону кызыгаарлап бээри катап

ХОЮН СААП ЧАЙПААН

Ынчан 2003 чылдың август 15 турган. Тос-Булакка өглөр хоорайжыгажын ажиткаш, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң мурнакчыларын шаңнап демдеглээн. Наадымның найыр-байыры шуут киткей берген шакта арыннары хүнге додуккан ишчилерниң кезин

чарашсынып көрдүм. Чамдыктары-биле ужуражыр дээрге көргүзүглер дээр дег бедик: "Төрүүр чүс баштан-на 140-150 баш чаш малды камгалаан, хоюнун бажы кышты 98 хуу онча-менди ашкан." Ол хире эки көргүзүг-биле келген ишчи-биле чугаа кайың болдунар. Бо удаада согур душ дузалады. Шаңнал алган хойжу чаныма орупкан.

— "Мөгөн-Бүрен" күрүне каттышкан бүдүрүлгеден мен — деп, ол бодун таньштырды. Светлана Салчаковна Тейнин тыва уксаа тудуп турар. Хою 360 баш. Бо чылын төрүүр чүс баштан-на 110 хураганы камгалап алган. — Кызыл-Эрикке чайлады-выс. Хоювусту саап тур бис. Бир айда сүт 1 тонна 200 килограмм, хүнде-ле 45 литр бооп тур. Школалчылар хойну саап чайлаан — деп сонургатты. Сууржуң байдалче шилчиир мурнунда аалдар саны хой, өшкүнү саар чоранын улуг салгалдың кижилери билер. Хой сүдү эң хоюг. Уттундурган ук ажылды 24 муң хойлуг ыракта ажыл-агыйның чоруда бергени

демдеглескенчиг. Олче элээди салгалды база хаара тудуп апкан. Хойжунуң уругларының база мал ажылын эки билери солун. Улуу — дээди өөрөдигде, бир оглу шериг албанын эрттирип турар. Чаш, элээди, аныяк салгалга мал ажылы чүгле эрес-кежээ шиникти эвес, кижизиг, кээргээчел бүдүш-турушту кевирилээр. Бо талазы-биле чижектер — базым санында. Малчының оглу дег онзагай кызыл-гааржы чегун көргөн мен. Шаанда Памир кызыгаарынга Өвүр, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик чурттуг өөрлерим удуп-даа чыткаш, одуг кижилерни мурнай кымның дүне кел чыдарын таньп каар болгайлар. Кедег, манаг, ис кезер талазы-биле олар шылгарап, шаңнадып турдулар. Светлана Тейнин ышкаш иелерниң ак чеми, ак сүрүү, шынап-ла, кижилерингэ эне-релди берип турар. Ол, малчын боордан аңгыда, езулуг башкы болгаш кижизидикчи мезү-бүдүштүг деп эскердим. Арапчор ОКСУР.

Мурнакчының УЛУУ

"ШЫННЫН" ПОЧТААЗЫНДАН

ЧУРУК ТЫРТТЫРЫКЧЫЗЫ

Кожуун төвү Суг-Аксы суурга 50 хар чоокшулай берген назы-харлыг эр оон-моон келген кижилерни чурукка тырттырган, чай-шөлөөн чок ажилдаан турарын бо-ла көрүп болур. Ол дээрге Кызыл хоорайдан келген хуу сайгарлыкчы—чурук тырттырыкчызы Михаил Буянович Хомушку дээрзидир. Амгы бо хүннерде чугула кампанияларның бирээзи—Россия девискээринде чурттап турар хамаатыларның паспорт солугазы кидин түлүк чоруп турар болгай. Ынчангаш Михаил Хомушку Кызылдан албан-биле чаладып келгеш, паспорт солудар ужурулуг кожуунуң чурттап чонун эки тура-биле чурукка тырттырып турары бо. Ол 14 харлыындан эгелеп даайларын, акыларын эдерип чораш, чурук тырттырып мергежилди бодунга шингээди апкан.

Михаил Буяновичиниң тырттырган чуруктары кедергей шынарлыг болгаш кандыгдаа холуушкун чокка паспорт солурунга таарышкан. Ол кожуунуң 700 ажыг чурттап чыгарынага паспорт чуруктарынын кылып берген. Кожуун девискээринде көдээ суурларны, ырак чурттап турар

малчын аалдарны эргий кезип чораш, бодунуң кызымаккай, ак сеткилдиг талазын көргүзүп чоруур.

Ооң чогуу мергежил—күш-ажыл башкызы. Баштайгы күш-ажылчы базымын Көк-Хаак школазынга күш-ажыл башкызы болуп эгелээш, аңаа элээн каш чыл ажилдаан соонда, чурук тырттырар ажилче шымнып кирипкен. Ол чүгле паспорт чуруктары эвес, чоннуң күзелин барымдаалап, аңгы-аңгы хевириниң аппараттарына өңүг азы кандыг-даа янзылыг кылдыр тырттырып берип чоруур.

Өг-бүлезиниң херээжен ээзи Александра Содановна — Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутаты чораан телептиглериниң бирээзи. Амгы үеде ол Кызылдың хлеб заводунуң кондитер кылыглар цегинде бригадирлеп турар. Найралдыг өг-бүлениң ийи оолдары школада быжыг корум-чурумнуң өөренип турарлар.

Бодунуң чурук тырттырар мергежилинге Михаил Буянович ээзи Оттукай Сумбааны өөреткен. Ам ол өөреникчизи Чадаана хоорайда тергин дээн чурук тырттырыкчызы аларган. Удавас Михаил чырык өртемчеге кижиге болуп төрүттүнгениниң чартык чүс чыл оюн демдеглед эрттиреринге белет-

кенип турар. Ховар мергежилдиг Михаил Буянович чүгле Сүт-Хөл чонунга ачы-дузанын көргүзүп чоруундан аңгыда, хостуг үелеринде өске-даа кожууннарны кезип, албан-организация черлеринге-даа улуг деткимчени чедирип чоруур. Чурук тырттырар херекселдерни боду тыптынып, чуруктарны чүгле шынарлыг кылдыр үндүрер сорулганы салып алган. Ооң холу дынзыг ажылдап, үүле-херээ үргүлчү бөдүп-ле чоруур болзун.

ЧУРУКТА: чурук тырттырыкчызы Михаил Хомушку.
Сөзү болгаш чуруу Бораш ОНДАРНЫИ.

ЧОРГААРЛАНМАС АРГА ЧОК

Чоокта чаа Тээлиге хей чылдарда херээжен чон ортузунга ажил чорудар килдистиг эргелекчизи чораан Серенмаа Солдуковна Очурнуң чырык адынга тураскааткан "Өргээвистиң өлчейлиг чечектери" деп ногаа, чечек делгелгезин организаастап эрттирген. Ооң деткимчileri—уруулары база Тээли суур чагыргазы.

Серенмаа Солдуковна Бай-Тайга кожуунга 60-70 чылдарда кайгамчык солун, ажыктыг ажилдарны кылып чорударынга бодунуң үлүг-хуузун кирип чораан. Ооң уруулары Алевтина, Надежда, Марта — физика, математика башкылары. Мындыг онзагай кижиниң адынга холбашкан чараш чүүл — саглаңнашкан өөрөнер, өңгүр-каас чечектер делгелге, шынап-ла, бедик деңнелге эрткен.

Албан-организациялар аразынга бирги черни Тээли ортумак школазының коллективи, ийиги черни эмнелге коллективи, үшкү черни "Совет Тываның 40 чылы" аттыг агитквартал алгаш, тус-тузунда акша шаңналдарын база Хүндүлүг бижиктерни Серенмаа

Солдуковнаның урууларының холдарындан алганы өөрүңчүг.

Өг-бүлелер аразында бирги черни Татьяна Таргынын, ийиги черни Урана Кууларнын, үшкү черни Хорагай Сарыгларнын өг-бүлелери алгаш, өртектиг белектер-биле шаңнаткан.

Ногаа, дүжүт делгелгезиниң деткимчизи — Тээли суур чагыргазы боду болбушаан, бирги черни алган "Тудугжу", ийиги черни алган "Сайзырал", үшкү черни алган "Шеңне" агиткварталдарга акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тывыскан.

Делгелге соонда "Авам, ачам база мен—спортчу өг-бүле бис" деп маргылдаа болган. Тываның янзы-бүрү булунарнында чурттап чоруур, аныяк салгалды өстүрүп кижизидеринге уйгу-чыдын чок ажил-үүлезин бараалгадып чоруур Серенмаа Солдуковнаның урууларынга авазының изин соотпайн, ажилдап чоруурунга чоргаарланмас арга чок.

Светлана САМБЫЙ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун.

ТЕЛЕДАМЧЫДЫЛГАГА ХАМААРЫШТЫР

Тыва телевидение дамчыдылганының эрттирип турар шактарының таарымча чогуу дыннадып, бо чүүлдү бижип олур бис. Чаа программа кырганнарга, ажилдакчыларга, өөреникчилерге-даа таарымча чок бооп турар. Хүнде беш катап кататпал турза-даа, көдээ ажил-агый, чуртталга дугайында чүндү-даа көргүспейн турар. Чылдың дөрт эргилдезиниң аайы-биле орта таарзынып, көрүп-тер чүве чок.

Ындында-ла эвээш берип каан шакты реклама хей кезин ээлеп турары хомуданчыг. Бистиң сүмевис: эргиде турганы дег, кежээ 18 шак 20 минутадан 20 шакка чедир тыва дамчыдылганы дамчыдар болза дыка эптиг. Күрүнениң "Тыва" телерадиокомпаниязы чоннуң үнү дыннап тургаш, дамчыдылганы эде көрзе кандыгыл? Ажилдап турар улус тыва дамчыдылганы шуут көрүп четтикпес боор-дур. Ажил соонда бажыңга 17 шак 30 мин. үезинде кээрге, тыва дамчыдылга төнүп калган болур.

"Бо программа мындыг байдалда келди, чүнү сүмелээр силер?" — деп эш-өөрдөн сүме айтырарга: "Тывада дамчыдар солун чүве болбайн турар. ынчангаш тыва дамчыдылганы чон көрбесин дээни ол-дур" — деп кыжыраан хевирлиг, харыы бээр-дир.

Бо талазы-биле Тываның чурттакчылары чүнү сүмелээр ирги? Солун дамчыштыр санал-оңалыңарны бижип көрүңерем.

Хей саныг көрүкчүлдерниң мурнундан

Нина ДӨНЕН.
Шагаан-Арыг хоорай.

Суму, суур, кожуун чагырыкчыларын чон боттары согуп ап турары биске эптиг апарган. Шагды ындыг чагырыкчыларны үстүкү органнар олуртуп каар турган, амгы үеде чон согуп ап турар кижизин эки таныыр болгаш шилип тургаш, согуп ап турар ужуру ол.

Сөөлгү үеде өске-даа кожууннарда чагырыкчыларның, удуртукчуларның Каа-Хемде Долгарның, Мөгөн-Бүренде Өшкү-Саарның, Балгазында Чувствия болгаш өскелериниң-даа байдалын таньжып, билчип тургаш, катап согуп алыр чылдагааны ол.

Бистиң республиканың найысылпалыгы Кызылдың чагырыкчызынга Кашинни согуп алгаш, 4 чылдың иштинде ооң холозаны көрүп, чаргылдажып

ААЗААНЫН КҮҮСЕДИР ХЕРЕК

келгеш, чедип алган чедишкенивис чок, эреңгейлеп эртип келдивис. Ам Дмитрий Донгакты согуп алгаш, ооң-биле маргышпас, алгышпас апардывыс, харын-даа дугуржуп, сүмележип тургаш ажилдаарга, ажил-агый бөдүштүг апар чыдыр.

Бодум Барыын-Хемчик кожуун чуртумнуң байдалын со-

нуургадып көрейн. Кожуун чамдык айтырыглар талазы-биле эки чоруп орза-даа, кожуун төвү Кызыл-Мажалыктың чаагай-жыдылганынче, ногаанчыдыл-

суур ногаан чараш, ногаачимистиг болур ийик. Чанында ховуну сугаттыг картошка шөлү кылдыр чонга үлеп бээр болза, оларның келир үдеги амьдыралы сегиир ийик.

Ол ирейниң чагыы-биле Чыдыг-Сугнуң суун Шекпээр суурже бадыргаш, ол черниң чурттакчылары хей дүжүттү ап келдилер. Чагырыкчылар "чонну сегидиптер мен" деп аазан соонда, оларга черни үлеп бээр чүве болза, ынчан чон тодуг-догаа, ажил чоктар эвээжээр болгай.

Валентина Монгуш.
Кызыл кожуун.

"Чаа Орук" солунуң 60 чыл оюнга

КАШ УДАА ДҮШСЕ-ДАА...

1921 чылдың августа Тывага национал-хосталгалыг улусчу революция тиилээн. Ол дээрге бурунгу көшкүн тыва чоннуң амьдыралына, ажил-ижинге, бурунгаар депшилгезинге канчаар-даа аажок чайыннанчак чедишкени-дир. Тыва национал бижикти чогаадырының дугайында айтырыг чиди-биле тургустунуп келген. Ол элээн каш хевирлерге чогааттырган. Латин үжүккө үндезилеттинген тыва бижик шилиттинген турган. 1941 чылда латин алфавиттиг тыва бижикти орус үндезинниг, алфавиттиг тыва бижикче шилчиткен. Ол үеде чырыкче үнүп турган солуннарның уткашынары улам көскүзү-биле экижээн. Тыва бижиктиң арга-

шинээ өскерлип, улам-на сайзырап, чаарттырган.

1943 чылда ТАР-ның барыын кожууннарындан чүгле Чөөн-Хемчик эң-не баштай солуннуң болган. Ооң ады "Ленинчи орук" турган. Баштайгы редакторунга Александр Чаш-оолович Тамба-Сюрюн ажылдап эгелээн. Ол кол редактор болурундан аңгыда, баштайгы тыва чогаалчыларның бирээзи турган. "Ленинчи орукту" Александр Чаш-оолович 1950 чылга чедир редакторлаан.

1951 чылдан 1961 чылга чедир ол солунну Бири-Санаа биле Севээн Монгуштар редакторлаан. Бо солун 1961 чылда дүжүп калган. 1963 чылда солунну катап тургускаш, республиканың барыын талакы кожууннарының девискээр солуну кылып каан. Ону чангыс эргелел кылдыр

тургускаш, адын хевээр арттырган. Ынчан ооң редакторунга Николай Кавай-оол ажылдап турган. 1965 чылда көдээ ажил-агыйның барыын талакы эргелелин дүжүргөн соонда, бо солун база катап үнмейн барган. "Ленинчи оруктуң" типографиязы база катап үшкү удаа, 1977 чылдың ноябрь айдан эгелеп, Чөөн-Хемчик кожуунуң эрги, кагдынган Культура бажынының өргээзинге тургустунуп эгелээн. Баштайгы дугаары 1978 чылдың январь 1-де парлаттынып үнер аргалыг болган. Ооң редактору Василий Кечил-оолович Очур-оол болган. Новосибирскиде партияның дээди школазының журна-листика факультедин дооскан, баштайгы дээди эртемниг кижиниң удуртканы ол. Дараазында ону Биин-оол Монгушович

Седен-Хуурак солаан. Ооң соонда Шами чурттуг Биче-оол Арбасатович Донгак редакторлаан. Элээн болганда Калдар-оол Комбуевич Куулар удурткан. Ам бо хүн-нерге чедир бо солуну Каадыр-оол Эрес-оолович Тувак редакторлап турар.

"Ленинчи орук" солун бо чылын бодунуң тургустунганындан бээр 60 чыл оюн уткуп турар. Эң баштайгы кожуун солунунуң баштайгы тургустунган үелеринден эгелээш, бо хүннерге чедир калбарган, ооң алдар-хүндүлүг ажил-ижиниң намдар-төөгүзү-биле каксы-даа болза, таньжарывыска мындыг-дыр.

Александр МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

“РЕСПУБЛИКАНЫ ЧЫРЫК ЧОК АРТТЫРАРЫН КҮЗЕВЕС МЕН”

(Төңүзү. Эгези 2-ги арында).

тургустунуп кээп болур.

В.В.Овчинников ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак-биле ужурашкан демдеглээни болза, Тыва бодунуң мурнунда сорулганын күүсеткен, республика келир кышка белең, ону чедип алыр талазы-биле республиканың котельнаяларын, чыгыч четкилерин септеп алыр акша-төгерикти чоргушкан бис, а электрик энергиязын мөөнү-биле садып турар федералдык төпке өрезин төлөтүп дээш эвес, “Сибирьэнерго” ААН-ниң республиканың удуртукчуларынга удур массалык информация чепсектерин таварыштыр чорудуп турар ажылын “энергетиктер дыка-ла арыч эвес хөдөлүп турлар” деп демдеглээ.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын дыңнатканы-биле алырга, төлөтүмнү эрелерде кризисте ажыч эртер талазы-биле республиканың Чазак боттуг хемчеглерни ап эгелээ. Тываның одалга-энергетика комплекзиниң бүдүрүлгелеринге 16 млн.рубльдиң немелде акшаландырылышынын тускай бээрин Саң-хөө ямызынга дааскан. Оон 4,766 муң рубльди “Тываэнерго” ААН-ниң жылчынарның жыл телевиниче угландырган.

“Россияның чаңгыс аай энергия системасы” акционерниң иштилиндеги төлөөзи Л.И.Андронов журналистерниң салган айтырыгларына хамаарыштыр меделел кылгаш, бүгү төлөвөн кижилерге электрик энергиязын бербейн барып болур. Ынчап кээрге республиканың чырык чок арттырар хөңнүм чок”. Өрткөргө хамаарыштыр оң бодалы чаңгыс аай, РФ-тиң Чазаның деңгелдинде турарын сагындырган.

“Тываэнерго” ААН-ниң чаа удуртукчузунга хамаарыштыр ол бодунуң бодалын чажырбаан. Россияның ангы-ангы девискээрлеринден 12 кандидатура кирип турар, оң иштинде Тывадан 4 кизи. Олар амгы үедө “Тываэнерго” ААН-ниң чингине директорунуң хүлээлгезин күүседип турар А.И.Вераковту деткип турар. Ол эрте бээр дээрзинге бүзүредин чугаалаан.

ТР-ниң Арбитраж судунуң ээлчеглиг хуралына “Тывакоммунэнерго” КУБ-туң ботбашкарныр организацианың удуртукчунуң томуларының дугайында айтырыгны чугаалашкан. Моон мурнунда конкурс эргелекчизи турган Соскур-оол Сагаанны хостааш, оон орнунга Николай Харитонович Суртаевти бадылаан. Н.Х.Суртаев Красноярск чурттуг, бо эргедужаалга ону “Красноярскэнерго” бот-башкарныр акционерниң сүмөлөп кириген. Бо хүннерде Тывага чедип келгеш, хүлээлгезин күүседип эгелей бээр.

Сергей ХЕРТЕК.

Кызыл хоорайның тургустунганындан бээр 90 чыл оюнга

НАЙЫСЫЛАДЫ ДОЛГАНДЫР САКТЫЫШКЫН

Мен 1927 чылдан эгелеп Кызылдың Доңмас-Сугга, Дөгээ баарына, Суглуг-Бүренге (ам Тос-Булак деп адаар апарган) чурттап чораан болгаш бодунуң кады өскөн хоорайымны үндезининден бээр эки билер кижилерниң бирээзи чадавас боор мен деп бодап чоруур мен. Улгадап, кыраан тутум-на үндезин чурттап кижиниң хоорайы аал-ораны, өргээзи ышкаш апаар-дыр.

Анык шаавыста бистер, арвечилер, соонда комсомолчулар, ажил соонда кандыг-даа албадал чокка хүүрек, кускунхаай, демир-хууннар туткаш, кудумчуларны чагайжыдылганынга мөөнү-биле киржип турдувус. Амгы Комсомольская, Гагарина (ыңчан Песочная дээр), Дружба кудумчуларын аныктар кудумчулар деп турган. Оларны чагайжыдырынга күрүнөдөн чаңгыс-даа көпөөк чарыгдал үндүрбөөн чүве. Кызылдың тургустунган чери элезиниң, хөй инек-хараганың. Ыңчангаш девискээрниң шаандакы ады – Хараганың-Белдир. Амгы национал парк турар черни Белдир-Булуң дээр турган. Ийи хемниң белдинде дагны Хавырга дээр, сөөлүндө ону Виланы дээр апарган. Ук дагны

Хавырга дээни база-ла ужурул. Ийи хемниң ол-бо талаларына хөй аалдар турган. Олар саар белерин, мунар айттарын тутарда, хавыргаш, белдирге чыгалтар. Тутар малдарын тутуп алгаш, чылгыны Хавырга даанче хавырыптар.

Кызыл — дүрген сайзыралдыг хоорайларның бирээзи. Үерчайык-даа ийи удаа, өрт-халап-даа болгулады. Ыңчалза-даа хоорайның тыва, орус чурттапчылары ундаравайн, үш улуг кудумчуларны — Ленин, Кочетов (мурнунда Ветеринарная дээр), Дружба (Хову кудумчузу) кудумчуларын ордулап, дескилээннер. Хоорайны долгандыр чүс-чүс өглер турган. Оларның хөй малмаганы колдуунда Даштыг-Хавакка ояттаар, ам болза телетөп, №9 школа, республика эмнелгезиниң турар девискээрлери ол.

Улуг байырлалдар Доңмас-Сугга эртер. Аңаа стадион турган, күрүнө ярмаркасы база аңаа эртер. 1941 чылдың август 13-те Доңмас-Сугга ТАР-ның 20 чыл оюн демдеглэп эрттирген. 8 муң хире кизи киришкен, кончук солун эрткен. ССРЭ-ден улуг ужал-хемене РСФСР-ниң Дээди Советиниң Даргазы Потанин ужул келирге, араатарның арга

иштинге баглап каан айттары хоюп, үзе соккулап алгаш, баш сугар чер тыппайн маңаңып турган. Ыттар канчаар-даа аажок ээрип, улус тура халчып, белин-неп турган чүве. Ыңчан бир-ле дугаар улуг самолетту көргөнівис ол. Байырлалда 128 мөгени хүрештирерге, ТАР шерииниң мөгези Доңгак Бегзи-Хуурак шүүлген. Сөөлүндө ол тыва эки турачылар-биле кады Ада-чурттуң Улуг дайынына киржип, хөй орден, медальдар-биле шаңнаткан. Дайын соонда “Ак-Тал” совхозтуң малын малдап чораан. Фронтуга алган балыглангышкынының ужуң оон соонда шоолуг хүрежип шыдаваан.

Ыңчан арагалаар, оорланыр, чурум үрээр деп чүве турган эвес. Хоорайның чагырга даргаларының кол демисежип турган ажылы — чоннуң малмаганын хоорай иштинге сула салбазы. Ногаан үнүштерге, чечектерге когарал чедирген малдың эелерин хөйүнү мурнунга тургузуп, торгап, шүүдеп-ле турар чүве. Хоорай иштинге доураан буруладыр айттыг шапкылажып турган дээш бистерни, аныктарны, шагдаа черинге тутуп, суп-даа турган. Айттыг шавар кижини хоорай хулиганы деп санаар турган.

Кызылга ийи-чаңгыс чүк машиналары- ЗИС-5-тер — 1937 чылдан эгелеп кестүп кээп турар апарган. Бир дугаар тыва чолаачылар — Ондар Хунажык, Ооржак Кара-Ашак, Өшкү-Саар, Соскур-оол, Ооржак Лама, Дамчынчап суглап турган. Олар фронтуге чүктү Саян оруу чокта-ла чедирип турганнар.

Кызылдың бир чоргаарланыр, турскаалдыг чери — Азия төвү, ук турскаал сөөлүгү үеде кончук үнелелдиг апарган. А шаанда хем кыдыгына турган электростанцияның хериминиң иштинге төжек кадап каап турган, ында “Центр Азии” деп бижик бар. Сиген аразында чаштына берген чолдак төжекте кизи дилеп чорааш-ла көөр.

Амгы Кызылдың улуун, чаражың, магалың! Мен дыка хөй улуг хоорайларга чораан мен, а Кызылымга эглип кээримге, өөмгө кирип келген ышкаш мен: сагыш ажып, чоргаарал хайнып, хоорайымга кандыг-ла эки чүүлү кылыптар чор деп сеткил ала-чайгаар-ла төрүттүнүп кээр.

Шагдыр КУУЛАР,
РФ-тиң алдарлыг юризи, РФ-тиң прокуратуразының хүндүлүг ажылдакчысы.

1919 чылда Тывага (ыңчан Урянкай деп адап турган), кончук улуг болуушкун болган. Ол чылдың июль 18-те Белоцарский Шетинкин биле Кравченкога баштаткан Сибириниң партизан шерии чедип келгеннер. Ол шериг чүге чедип келген дие, кажан Советтик Россияга хамааты дайыны эгелей бээрге, бүгү Сибирь болза актарның болгаш даштыкыдан шургул кирип келген интервентилерниң аспаанга кирген.

Красноярск крайның Степная Баджея дээр районунга Совет эрге-чагырганы бо партизан шерии актарга эжелеттирбөөн болганда, Канск, Манск, Ачинск болгаш Тальск хоорайларның партизан шериглери-биле күштерин каттыштыргаш, Тыва (Урянкай) таварыштыр Моолду кежир Синцзянь таварыштыр Ортоа Азияда Туркестан Кызыл Шерии-биле каттыжып алгаш, актарга база интервентилерге удур тулчур дээн улуг сорулганы салып, Тывага углапканнар.

Сибирьде байдал кончук нарын болганы-биле олар аал-ораныңдан өг-бүле, ажы-төлдөриң, чугула чүүлдерин болгаш айттергелиг, айтты айттыг, чадаа чадаг Урянкай кайы сен дээш, коргуш чокка үнүпкеннер. Ыңчан Тывага байдал кандыг турганыл?

Хамааты дайыны Россияга 1918 чылда эгелей бээрге, Тывага байдал база өскерилген. Тывага чурттап турган орустар-биле тыва чоннуң төлээлери дарый улуг шуулган чылдыргаш, аңаа бир эвес Тывага актар чедип келзе чүну кылырын бирден-бирээ чокка төөгүлүг кэрээни чаргаш, хүлээп алганнар. Оон кол-ла негелделери, указы болза, орус чонга

БЕЛОЦАРСК ТУЛЧУУШКУНУ

Тывага орус, тыва кызыл партизаннар дайынчы белеткелин улам шыңгырадып, хамык дайзыннарга орук бербейн турган. Кажан партизан шерии Тывага чедип келирге, актарның дүжүметтери, кол-кол чепсектиг күштери Минусинскиге Енисейни куду салдар-биле дезип чорупкан болганда, Белоцарскиге тайбың байдал-биле кирип келгеннер. Партизан шерийн тывалар болгаш орус тараачыпнар эң-не хүндүткелди-биле уткуп хүлээп ап, харын-даа хөй-хөй кижилер оларга каттышкан.

Белоцарск чоогунга (Көк-Тей чаны) Хатан-Батор Максаржапка баштаткан моол шериг бары илерээн. 600 кижилег моол шериг Белоцарскини эжелеп ап четтикпээн. Олар кызыл партизаннар шерийнче делегация чорудупканнар болган. Моолдар-биле ужуражылгаже Шетинкин биле Кравченко баар болганнар. Моол отряд начальниги Хатан-Батор ван Максаржап

кызыл партизаннар командирлерин хүлээп алгаш, олар-биле беш хүн дургузунда чугаалашканнар. Хатан-Батор кызыл партизаннарның күш талазы-биле тергииделин билгеш, партизаннарга эп-найыралчы базымны кылганнар. Ыңчалза-даа олар кызыл партизаннарны Тыва таварыштыр Туркестанче эрттиреринге шаптаразын кылырын оралдашканнар.

Бологовту, а нити удуртукчунга генерал-майор Половту томуйлаан. Актарның Белоцарск хоорайге чоокшулап келгенин кызыл партизаннар база билип турганнар. Ыңчангаш оларны таптыг “уткуп алырынга” белең турганнар.

Август 29-та эртенгиңиң 3 шакта Бологовтуң отряды Белоцарскиге шаап халдаашкыны эгелээ. Эгезинде Бологов артиллерия оду-биле камгаланып алгаш, Улуг-Хемни кежип алыр аргалыг болган. Август 29-туң кежээсинде актар Белоцарскини эжелеп апканнар. Кызыл партизаннар аткаарлай бергеш, Белоцарскини долгандыр туруп алганнар. Ак бандиттер тиелелгезин дойлап, байырлап эгелээри билек, халдааш, дайзыннарын хем кежер чалын хунаап алганнар. Актарның шеринден 200 кизи Улуг-Хемниң ол чарының тынменди үнгеннер, а 300 хире кизи дүжүп бергеннер. Партизан шерии Белоцарск тулчуушкунунга 37 кижини чидирген, 44 кизи балыланган.

Тулчуушкун доозулганда, Шетинкин биле Кравченкога баштаткан партизан шерии 1929 чылдың сентябрь 4-те Минусинскиге чорупканнар.

Белоцарск тулчуушкунунга амы-тынын харам чокка бараалгадып өлүрткен 37 кижиниң мөчүзүн Улуг-Хемниң эринге 3 онгар 12 кылдыр ажаал каан. Хөөр турскаалы 50-60 чылдарга чедир ол хевээр турган. 1960 чылдарда ол турскаалды чаартып кылган. Амгы үеде бистин көрүп турар турскаалывис ол. Оон чанынга келир үенин аныктарына чагааны шыгжаан.

Екатерина МЫНДРИМА,
куш-ажыл болгаш дайын хоочуну.

Республиканың спортчу амыдыралы

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫН ТҮҢНЕЛИ

Август 28-31 хүнеринде Татарстан Республиканың төвү — Казань хоорайга хостуг хүрешке Россияның спартакиадазы болуп эрткен. Бирги чайгы спартакиадага киржири-биле булуң бүрүзүнден чеди муң ажыг өөреникчилер чыгып келген. Аңаа Тывадан 5 оолдар киришкен. Оларның улуг тренер-башкызы Владимир Хууракович ТҮЛҮШ-биле даразында чугааны кылдым.

— Спартакиадага киришкен сургуулдарыңар дугайында чүңү чугаалап болуп силер?

— Май айда Красноярск крайының Назарово хоорайга Сибирь федералдыг округтун хостуг хүреш талазы-биле болган спартакиадазынга Тывадан 5 оол кириштиңген. Опан Сат (№15 школа, 42 кг), Азиат Хертек (№ 15 школа, 46 кг), Байлак-оол Хертек (Олимпийжи курлавырлар училищези, 54 кг), Валентин Шогжал (№ 1 школа, 69 кг), Хаяа Тюлюш (№ 2 школа, 85 кг) олардыр. Бо оолдар Казань хоорайга бир дугаар эртип турар спартакиадага Сибирь федералдыг округтун чыныгы командазының кежигүннөрүн төлээп, хостуг хүреш маргылдаазына киришкени бо.

— Спартакиаданың ажыдышканының дугайында сонургадып көрүңер, Владимир Хууракович.

— Спартакиаданы РФ-тин Күрүнениң спорткомитетинин даргазы, алдарлыг хоккейчи, Олимпий оюннарының чемпиону Вячеслав Фетисов ажыткан. Улуг теннистин чыныгы командазының капитаны Шамиль Тарпищев, хоккей талазы-биле олимпиада чемпиону Владимир Крутов, Татарстан Республиканың Президентиниң Минтимер Шаймиев олар ажыдышкыга киржишкен, делгеренгей чүве чугаалааннар.

— Хостуг хүрешке Сибирьнің мөгелери кандыг-кандыг чедишсиннерлиг болдуңар?

— Сибирь федералдыг округ

команда аайы-биле ийги черни алгаш, бир алдын, ийи мөңгүн медальдарга төлептиг болдувус. А бирги черни Мурнуу федералдыг округ алды. Ниитизи-биле олар 15 медальды чаалап алдылар: 6 алдын, 5 мөңгүн, 4 хүлер. Опан Сат 42 кг дензиге бирги черни чаалап алганы биске улуг өөрүшкү болду. Бо анык мөгениң чедишсинниг болганы дээрге «Юность России» деп спортчу ниитилел (Р. Н. Наважап) база оң баштайгы тренери В. И. Тюлюштуң бис-биле ийи чыл дургузунда дугуржулга езугаар кады ажылдажылгазының түңнели-дир. «Бо анык мөгени чедишсиннерже үндүрер-дир» — деп сүмөлөшкөш, шупту белеткеп эгелээн кеш.

Опан 5 класска өөренип тургаш-ла, хостуг хүрешти сонургап, секциялап эгелээн. Боду хүрешке дыка сундулуг, тура-соруктуг кижги. Бодунун бичи дунмазы Отукту база хостуг хүрешке өөредип турар. Хей ажы-төлдүг, бөдүүн өгбүлениң оолдары-дыр, ада-иезиниң кижизидилгези эки болуп турар.

РФ-тин Күш-культура болгаш спорттун күрүне комитетинин база өөредилге яамызының тускай шаңналы — кубукту болгаш алдын медальды Опан Сат чаалап алды.

— Регионнар аайы-биле каш дугаар черни алдыңар?

— Республика, край, областар аразына маргылдаага 5 кижиден тургустунган Тываның командазы 17-ги черни алдывыс.

Бирги черни Дагестанның, ийигизин Красноярск крайының, үшкүзүн Якутияның командалары тус-тузунда алганнар. Бир команда 11 кижиден тургустунган турар ужурлуг, бистин командавыс саны четпес болганындан түңнеливис шопулуг эвес болганы ол.

— Чүге ыяп-ла Сибирь федералдыг округтун чыныгы командазын тургустуканы ол? Спартакиаданың түңнелдерин федералдыг округтар аайы-биле үндүргени ол ирги бе?

— Ийе. Спартакиадага Россияның 7 округтарындан база Москва, Санкт-Петербург хоорайлардан ниитизи-биле 41 командалар киришкен. Федералдыг округтардан келген команда бүрүзү тускай эмблемалыг, туктуг, тускай хептиг үнүп турдулар.

Онагай чүүл — спартакиаданың түңнелдерин чүгле тускай кижиге дээш эвес, а ниити команда дээш үндүргени. Оң мурнунда

ындыг таварылга ховар болуп турган. Казаньга спорттун 22 аңгы хевиринге маргылдаа болуп эрткен, а өске хевирлерге маргылдаалар Саратов, Воронеж хоорайларга эрткен. Бо хүнерде Тываның ча адыкчылары Саратов хоорайдан чедип келген. Бо улуг спартакиада август 9-тан сентябрь 10-га чедир эрткен.

— Опан Саттың канчаар хүрешкенин дугайында сонургадып көрүңер.

— Опанның дензизинге (42 кг) шупту 16 оолдар күжүн шенешкен. Бирги салыгда, түңнел оюннарда Россияның үшкү шаңналын чаалап алган, Якутскиден келген Владик Андреевке таварышкан. Түңнелинде Опан 3:0 санга удуп алды. Дагестандан келген Али Шабановту 4:0 санга ол тиилээн. Тенчүзүнде Красноярскиден мөге Стас Тормозаковту 8:2 санга удуп алганы солун болду.

— Спартакиаданың эртке-

ниниң дугайында сагыжыңарга чүү артып калган ирги?

— Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, бүгү назында уттундурбас төөгү болуп артып калды. Вокзалга дүжеривиске-ле, Тартанниң спорткомитетинин ажылдакчылары уткуп алгаш, аалчылар бажыңыга чедирип каан. Казань хоорай-биле таныштырып, баскетбол ойнаар шөлче экскурсияны организаастаан. Төп стадионга спартакиаданың яңзы-бүрү көргүзүлгө ажадышкыны уттундурбас. Москваның Кызыл шөлден август 9-та, Күш-культурачулар хүнүндө, кывыскан отту бо хоорайның төп стадионунга бирги спартакиаданы ажытканынга тураскаалып эчкелгени солун болган.

— Казань хоорайже баарыңа силерге кымнар дузалашкан ирги?

— Республиканың тускайлатынган бичи болгаш элээди уругларның спорт школазының директору В. А. Шутовка спартакиадага киржири-биле белеткел ажылдарына дузалажып, акша-көпөк-биле база тускай хепсын-биле дузалашканы дем-деглевес аргажок. Чайын «Юность» деп спортчу лагерге маргылдааларга белеткенип турганывыс база Назарово хоорайга эрткен маргылдаага киришкенивис биске дузалаан.

— Тывадан судья бо спартакиадага киришкен ирги бе?

— Ийе. Бүгү-делеги чергелиг судья Мерген Ооржак эки киришкен.

— Чугаалашканыңар дээш четтирдим.

ЧУРУКТА: тренер В.Х.Түлүш; Казань хоорайда Тываның анык мөгелери.

Чугааны Римма ЧАВЫНЧАК чоруткан. Владимир Савинихтың чуруу.

ШАҢНАЛДЫ МАНАП ТУРАП

ТР-ниң Күрүнениң күш-культура болгаш спорт комитети чыл эгезинден бээр эртип турар спартакиаданың түңнел маргылдааларын сентябрь 16-дан 21-ге чедир эрттирерин планнап турар. Сентябрь 21-де 3 кижиден тургустунган командалар аразына хүреш маргылдаазы болуп эртер.

Зоналарга тиелээн волейбол командалары сентябрь 17-ден 21-ге чедир ойнаарлар. Бир командага-ла 8 кижги киржир.

Шой көдүреринге 60, 70, 80, 90 база 90 кг ажыг дензилиг 5 кижиден тургустунган коман-

далар сентябрь 21-де күжүн шенежирлер.

Чиик атлетикага сентябрь 19-тан 21-ге чедир 10 кижиден тургустунган эр, херээжен командалар тус-тузунда узунун, бедиин халыырынга, ядро октаарына, чадаг чарышка маргылдаалар.

ТР-ниң Чазап Даргазының шаңналы дээш футбол маргылдаазы сентябрь 16-дан 21-ге чедир болур. Бир командага 16 кижги ойнаар. Маргылдааның киржикчилериниң кээр-баар орук өртээн оларны чоруткан албан организация черлери боттары харьылаар ужурлуг.

Римма ЧАВЫНЧАК.

КОЖУУННУН ЧОРГААРАЛЫ

Кожуунувус спортчу аталдарын бедик тудуп, республика, зона чергелиг маргылдааларга чедишсинниг киржип, эки түңнелдерни чедип ап чоруур аныктарның саны немежип турары өөрүнчүг.

Республика Хүнүнүн, Наадым-2003-түң байырламында 286 элээди оолдарның хүрежинге Тес-Хем кожууннун мөгелери чедишсинниг хүрешкенер. Шаңналдыг черлерже кири хүрешкен Артыш Кыргыз, Буян Сүктөр, Байлак Коштай-оол, Ахмед Чаймаа оларны аттарында адап, бижири черле артык эвес. А өзүп олулар анык мөге Сайын-Белек Түлүш (О-Шынаа) үжүрлөшкөш база бир чайыналчак тиелелгени чедип алган. Анык мөге — Тес-Хем кожууннун чоргааралы. Оон тренери — ачазы Михаил Түлүш.

Республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи, бодунун оолдарын спортка хандыкшылдыг, боду ышкаш мөге болурунга белеткеп чоруур үлегерлиг ада.

Наадым байырлалының бүдүүзүндө анык мөгелер кожавыс Моолдун Тес сумузунга моол тренер башкы Бат-Тогдогтуң удуртулгасы-биле анык моол мөгелер-биле хүрежип, эки белеткелди эрттиргенер. Тес сумузунга эрткен наадым байырлалында бистин мөгевис Артыш Кыргыз 8-ке чедир хүрешкени — база бир спортчу чедишсин.

256 мөгениң аразына хүрешкеш, 5 мөгелеривис 32-ге, 16-га, 8-ке, үжүрге чедир хүрешкени дээрге эки түңнел-дир. Ол чедишсин-дир, аңаа чоргаарланыр ужурлуг бис. Бистин анык мөгелеривис

2003 чылдың эге айының хүнеринде Красноярск хоорайның мэриниң шаңналы дээш эрттирген хостуг хүреш маргылдаазына Артыш Кыргыз, Артыш Биче-оол 4-кү, 5-ки черлерни алганнар, а самбога Ахмед Чаймаа, Буян Сүктөр боттарының деңзизинге шаңналдыг черлерни элээзненер. Ол ышкаш бо чайын Мөңгүн-Тайгага, Алдан-Маадырга болгулаан байырлалдарда анык мөгелеривис багай эвес хүрешкенер.

Анык мөге Эдик Дову тыва хүрешке эки түңнелдерни чедип ап келген. Ол — Самагалдайның элээди уругларның спорт школазында тыва хүреш талазы-биле тренер башкы. Бо чылын май 9-та Берт-Дагга, Ак-Эрикке болгулаан хүреш маргылдааларына шүглүп үнгөш, аныктар хүнүндө

үш дугаар мөге болган. Алдан-Маадырга 16 мөгеге чедир хүрешкен.

Анык мөгелерни спортчу маргылдааларга белеткээр талазы-биле спорт школазының директору, хоочун, алдар-аттыг мөге Василий Хураган улуг үлүүн кириштирип келген, кааа-даа — Моолга, Красноярскиге, Кызылга мөгелерин боду эдертип ап, уштап-баштап чоруур кижги. Оон огул Василий Хураган Красноярскиде дээди өөредилге черинде өөренмишаан, хостуг хүреш талазы-биле эки көргүзүлгө чери чедип ап чоруур.

Анык мөгелеривисти бүгү тала-биле деткип чоруулунарам.

Дайынчы
ДАМБА-ХУУРАК.

Тес-Хем кожуун.

